

SUVI KUOKKANEN

Pahojen aikeiden haltuunotto

– Ihmisluonnosta, oikeudenmukaisuudesta ja uskonnon alkuperästä *Sisyfos*-fragmentissa

Aiemmin suomentamaton *Sisyfos*-fragmentti on ensimmäinen tunnettu lähde, jossa uskonto kuvataan inhimillisenä keksintönä¹. Siinä esitetään, että kaikennäkevä kuolematon jumalolento keksittiin, koska vääryyden tekemistä ei saatu lain voimalla poistettua. Vaikka *Sisyfos* ei ole ateismissaan ainutlaatuinen, se on omintakeinen käsitellessään uskontoa keinona hallita ihmisen aikomuksia.

400-luvun lopulla eaa. kirjoitetusta, vuonna 415 eaa. esitetystä² *Sisyfos*-satyyrinäytelmästä on säilynyt vain 42 säkeen mittainen fragmentti. Katkelmassa puhuu Sisyfos, joka oli Korintin kuningas ja perustaja. Kuten satyyrinäytelmissä yleensäkin, keskushenkilö on enemmän tai vähemmän arveluttava persoona – Dana Sutton luonnehtii Sisyfosta juonittelevaksi roistoksi ja rikolliseksi, ja myös W. K. C. Guthrie kuvailee Sisyfosta ”tunnetuksi syntiseksi”³. Myytin mukaan Sisyfos maksaa Haadeksessa synneistään työntämällä yhä uudelleen rinnettä ylös kivenjäkälettä, joka kerta toisensa jälkeen vierii alas⁴.

Sisyfos-fragmentti on säilynyt Sekstos Empeirikoksen⁵ lainaamana teoksessa *Adversus Mathematicos* (9.54). Sekstos Empeirikos lukee *Sisyfos*en Kritiaan kirjoittamaksi, ja sittemmin sekä Nauckin ja Snellin *Tragicorum Graecorum fragmentassa* (*TrGF* 1, 43 F 19) että Dielsin ja Kranzin *Die Fragmente der Vorsokratikerissa* (88 B 25) *Sisyfos* on sijoitettu Kritiaan kirjoitusten joukkoon. Olen käyttänyt tulkinnassani Dielsin editiota vuodelta 1912.

*Sisyfos*en kirjoittajasta

Tekstin ateistisuuden vuoksi *Sisyfos*en kirjoittajasta spekuloidaessa kiistellään siitä, kuka oli ateisti. Antiikin lähteissä mainittuja vaihtoehtoisia kirjoittajia on kaksi: Kritias ja Euripides.

Kritias (n. 460–403 eaa.) oli kirjailija ja antidemokraattisesti orientoitunut poliitikko, joka oli mukana vuosien 411 ja 404 eaa. vallankumouksissa. Hän oli sukua Platonille ja kuului Sokrateen ja Alkibiadeen lähipiiriin. Kritias tunnetaan myös Platonin dialogeista.⁶ Kritiaan kirjalliseen jäämistöön kuuluu kirjallista, reto-

rista ja filosofista aineistoa: muun muassa runoja, tragedioita sekä yhteiskunnallisia tutkimuksia (kr. *politeiai*)⁷. Kritiaan näytelmien katsotaan usein kuvaavan hänen henkilökohtaisia näkemyksiään, vaikka puhujat ovat näytelmähenkilöitä⁸.

Antiikin aikana eläneen toisen tradition mukaan *Sisyfos*en kirjoittaja oli tragediakirjailija Euripides⁹. Vuonna 1977 Albrecht Dihle ehdotti *Sisyfos*en kirjoittajaksi Euripidestä ja viittasi *Sisyfos*en ja Euripideen *Kykloopin* yhtäläisyyksiin¹⁰. Hänen jälkeensä useat muutkin tutkijat, esimerkiksi Charles H. Kahn ja Martin Ostwald, ovat arvelleet näytelmän tekijäksi Euripidestä. Dihlen tapaan myös Ostwald perustelee näkemystään sillä, että Euripideen näytelmissä esiintyy ateistisia kannanottoja¹¹.

Dihle liittää Euripideen samaan ateistiseen traditioon komediakirjailija Aristofaneen ja atomisti Demokritoksen kanssa, mutta Kritiaan teksteissä ei hänen mielestään ole jälkeäkään ateistisesta opista. Ateistisia ajatuksia löytyy lisäksi myös muista 400-luvun loppupuolen teksteistä, esimerkiksi sofist Protagoraan ja filosofi Anaksagoraan kirjoituksista.¹²

Vaikka *Sisyfos* ei siis olekaan ateismissaan ainutlaatuinen, siitä tekee omalaatuisen uskonnon hahmottuminen keinoksi hallita ihmisten aikomuksia. Fragmentissa vihjataan, että oikeudenmukaisuus on jotain säädettävissä olevaa sen sijaan, että se olisi ihmisessä sisäsynnyisesti. *Sisyfos* on ensimmäinen ja aikansa ainoa lähde, jossa uskonto esitetään keksintönä, jonka tarkoitus on varmistaa, että ihmiset käyttäytyvät hyvin¹³. Se on myös varhaisin säilynyt teksti, joka kuvaa siirtymistä luonnon-tilasta yhteiskuntaan¹⁴. *Sisyfos*en taustalla tuntuu kaiken aikaa kuultavan ajatus ihmisestä luontojaan moraalittomana olentona.

Satyyrinäytelmä *Sisyfos*

Oli aika, jolloin ihmisten elämä oli vailla järjestystä
 ja villipetomaista ja palveli raakaa voimaa.
 Silloin hyvälle ei ollut palkintoa
 eikä pahoille vuorostaan rangaistusta.
 Sitten, nähdäkseni, ihmiset säätivät
 rankaisevat lait, jotta oikeudenmukaisuus olisi kaiken yläpuolella
 ja pitäisi hybristä orjanaan;
 laki rankaisi sitä mukaa jos joku hairahtui.
 Sen jälkeen kun lait
 väkisin pidättivät heitä tekemästä tekosiaan julkisesti,
 he tekivät niitä salassa. Silloin, nähdäkseni,
 ensimmäisen kerran joku fiksu ja taidokas mies sai päähänsä
 keksiä että kuolevaisten pitää pelätä jumalia, jotta
 pahoilla olisi jotakin pelättävää silloinkin kun
 he tekisivät ja puhuisivat ja ajattelisivat jotain salassa.
 Siitä syystä hän otti käyttöön jumaluuden,
 kukoistavan jumalhengen, jolla on ikuinen elämä,
 joka näkee ja kuulee mielessään, on perin viisas,
 joka kiinnittää huomionsa kaikkeen ja on jumalallinen luontojaan,
 joka kuulee kaiken kuolevaisten keskuudessa lausahdetun
 ja kykenee näkemään kaiken mitä on tekeillä.
 Vaikka he hiljaa yhdessä juonisivat jotakin pahaa
 tämä ei jäisi jumalilta huomaamatta; he ovat näet perin viisaita.
 Näillä sanoilla puhuen hän
 esitti sängen makoisan opetuksen
 peiteltyään totuuden valheellisella puheella.
 Hän väitti jumalten asuvan siellä, mistä puhumalla
 sai säikäytettyä ihmiset mahdollisimman pahasti pois tolaltaan,
 tietäen mistä tulevat kuolevaisten
 kurjan elämän pelot ja ilot,
 ylätuomioita, missä havaitsi salamoita
 ja kauheita ukkosen jylyjä
 ja missä oli tähtisen taivaan muoto,
 Ajan, taitavan ammattilaisen, kirjoma kaunis luomus;
 sieltä lähestyy tähden säteilevä metallikimpale
 ja sieltä laskeutuu vetinen ukkoskuuro maahan.
 Tällaisilla peloilla hän ympäröi ihmiset,
 ja niiden ja taitavien puheidensa kautta hän
 asetti jumalhengen asumaan sopivaan paikkaan
 ja tukahdutti laittomuuden määräystensä avulla.

Luulen, että tällä tavoin joku ensi kerran
 sai kuolevaiset suostuteltua uskomaan, että on olemassa jumalhenkien sukukunta.

Petomainen ihmisluonto

Fragmentti alkaa lyhyellä kertomuksella siitä, miten ihmiset kerran olivat raakalaismaisia ja elivät kuin petoeläimet. Silloin kun ei ole sovittuja sääntöjä säätelemässä ihmiskäytöstä, palvelaan raakaa voimaa; ilman sovittuja lakeja ihminen on ihmiselle susi ja vahvimman oikeus vallitsee. Ensimmäisen säkeen kuvaus ihmiselämästä ”järjestystä vailla olevana” ja ”villipetomaisena”¹⁵ kuuluu useissa muissakin 400- ja 300-lukujen teksteissä ja toistuu jopa sana sanalta Diodoros Sisilialaisella n. 400 vuotta *Sisyfoksen* jälkeen¹⁶. *Sisyfoksen* kirjoittajan näkemys sivistymättömän ihmisen raakalaismaisuudesta ei siis jäänyt ainoaksi lajissaan, vaan sen jakoivat monet paitsi hänen elinaikanaan, myös myöhemmin.

400-luvulla eaa. historiallisen degeneraatioajatuksen tilalle oli alkanut tulla historiallinen edistysusko¹⁷. Uutta näkemystä edustivat muun muassa *Sisyfoksen* kirjoittajaehdokkaat Euripides ja Kritias sekä sofisti Protagoras¹⁸. Tämän ajatuksen mukaan ensimmäiset ihmiset elivät kuin eläimet, ilman taloja ja vaatteita, ja hajallaan sen sijaan, että olisivat kokoontuneet yhteen. Sivistynyt elämä yhteisöissä alkoi, kun ihmisten oli yhdistyttävä selviytyäkseen¹⁹. Myös Platonin *Protagoraassa* välittämä myytti kertoo Zeuksen lähettäneen Hermeen välityksellä ihmiskunnalle oikeudenmukaisuuden (kr. *dikê*) ja keskinäisen kunnioituksen (kr. *aidôs* – eräänlainen omatunto)²⁰, jotta ihmiset eivät hävittäisi toisiaan sukupuuttoon²¹. *Sisyfos* tuntuu toistavan samaa tarinaa väittämällä, että ilman sovittuja sääntöjä ihmiset ovat villipetoja ja oikeudenmukaisuus syntyy vasta pakkovallan keinoin. Lakien (kr. *nomoi*) säätäminen ikään kuin nosti ihmisen villipedon yläpuolelle ja samalla erotti ihmisen eläimestä.

Tällainen näkemys ihmisestä moraalittomana ja eläimellisenä muistuttaa myöhempien aikojen yhteiskuntasopimusteorioita. Yhteiskuntasopimusteoriaan sisältyy ajatus primitiivisestä, turvattomasta ja epävakasta ”luonnontilasta”²². 1600- ja 1700-luvuilla teorioita yhteiskuntasopimuksesta esittivät muiden muassa Jean-Jacques Rousseau, David Hume, John Locke, Thomas Hobbes ja Immanuel Kant²³. Antiikin aikana yhteiskuntasopimusteorioita olivat laatineet ainakin sofistit Protagoras, Hippias, Antifon, Kallikles ja Lykofron²⁴.

Kysymys ihmisluonnosta ja oikeudenmukaisuudesta sivuaa 400-luvulla eaa. sofistien keskuudessa käytyä *nomos–fysis*-kiistaa. Sofistit kävivät keskustelua siitä, mikä on luonnollista eli ihmisessä luonnostaan, sisäsyntyistä (kr. *fysis*); mikä taas on tottumuksen sanelemaa, sovinnaisuuden säätelemää ja siten keinotekoista (kr. *nomos*).²⁵ Tavan- ja luonnonmukaisuus asettuivat siten toistensa vastakohtiksi. Uutta tässä ei ollut teoreettinen vastakkainasettelu, vaan *fysiksen* positiivinen arvottaminen niiden vallaksi, jotka ovat luonnostaan vahvempia²⁶. *Fysistä*, päinvastoin kuin *nomosta*, ihailtiin. Esimerkiksi sofisti Kallikles esittää Platonin *Gorgiaassa*, että ”tavanmukainen oikeus” (*nomos*) tekee vääryyttä ”luonnonmukaiselle oikeudelle” (*fysis*) estämällä vah-

vempia käyttämästä heikompia hyväkseen ja että kaikki se, mikä sotii mielivaltaista elämää vastaan – esimerkiksi oikeudenmukaisuus ja itsekontrolli –, on ihmisen sopimaa ja luonnon vastaista²⁷. Näin ollen vahvimman laki on oikeutta luonnon mukaan. *Fysiksen* kannattajat olivat ikään kuin raa’an ja itsekkään *fysiksen* puolella teennäistä *nomosta* vastaan. He olivat kunnianhimoisia miehiä, jotka ihailivat tyranneja, halveksivat massoja ja tähtäsivät harvainvaltaan ja itsevaltiuteen. Kahnin mukaan myös Kritias edusti tätä ryhmää²⁸.

Hybris vastaan dikê

Kun luonnontila on jätetty taakse ja lait säädetty, oikeudenmukaisuuden tulisi olla kaiken yläpuolella ja pitää *hybristä* orjanaan: säkeissä 6–7 sanotaan, että lait säädettiin rankaisemaan pahan tekemisestä, jotta oikeudenmukaisuus olisi *hybriksen* hallitsija. Oikeudenmukaisuuden tulisi siis hallita ja *hybriksen* taas olla hallittavan, orjan, roolissa. Säkeessä 6 käytetty sana *tyrannos* ei alun perin viittanut hirmuhallitsijaan, vaan kreikan sana *tyrannos* tarkoitti ketä tahansa, joka oli ottanut vallan voimaa käyttäen²⁹. 400-luvun kirjallisuudessa tyranni oli kuitenkin jo demonisoitunut lain rikkojaksi ja väkivaltaiseksi rajojen ylittäjäksi: oikeudenmukaisuuden vastakohtaksi³⁰.

Hybrikselle on lähes mahdotonta keksiä suomenkielistä vastinetta. Olenkin päätenyt jättämään *hybriksen* suomentamatta. *Hybris* on monitahoinen käsite, joka kattaa useita eri alueita: sillä on poliittisia, uskonnollisia ja moraalisia merkityksiä.³¹ Sana viittaa eräänlaiseen kurittomuuteen ja suitsissa pysymättömyyteen. Guthrie on kääntänyt *hybriksen* englanniksi sanalla *insolence* eli ”julkeus”, ”hävyttömyys” tai ”röyhkeys”³²; Kahn taas on omassa englanninnoksessaan kääntänyt *hybriksen* ”crime and violence” eli ”rikollisuus ja väkivalta”³³. *Hybriksellä* viitataan nähdäkseni kuitenkin epäoikeudenmukaisuuteen ja vääryyteen yleensä; rikollisuus ja väkivalta ovat tästä vain yksi osa. Nähdäkseni rikollisiin ja väkivaltaisiin tekoihin koetettiin vastata lainsäädännöllä, mutta rikollisia aikeita katsottiin tarpeelliseksi yrittää kitkeä myös uskonnon keinoin.³⁴

Siinä missä *dikê* yhdistyy *Sisyfos*-fragmentissa lailliseen järjestykseen ja vakaaseen yhteiskuntaan, *hybris* yhdistyy laittomuuden ja järjestyksettömyyden tilaan sekä arvaamattomuuteen ja epävakauteen, joka luonnontilassa vallitsee. *Hybriksen* voi tässä ajatella viittaavan kaikkeen mielivaltaiseen ja kurittomaan; luonnontilan petoeläimeen, jonka käytöstä ei voi hallita eikä ennakoita. *Dikê* puolestaan asettuu tässä lain ja laillisuuden puolelle, *hybriksen* vastakohtaksi.³⁵

Samalla kun *dikê* ja *hybris* asettuvat toisilleen vastakkaisiksi, tunnutaan ehdotettavan, että *hybris* on osa ihmisluontoa toisin kuin *dikê*. Platonin välittämässä myyttisessä kertomuksessakaan *dikê* ja *aidôs* eivät ole ihmisessä luonnostaan, vaan Zeus toimittaa ne ihmisille, jotta nämä ihmistyisivät³⁶. Jos oletetaan, että luonnontilassa ihminen on luonnollisimmillaan, silloin myös

”Myös luonnonilmiöiden ateistisesta selittämisestä oli siten tullut syytteenalainen teko.”

hybris on ihmisluontoon kuuluva piirre ja inhimillinen ominaisuus.

Uskonnon alkuperästä ja ateismista

Lainsäädäntö on *Sisyfos*-fragmentissa vasta ensimmäinen vaihe vääriä tekoja hautovien kurissapitämiseksi³⁷. Lakien säätämisen jälkeen ihmiset alkoivat pelätä laissa säädettyä rangaistusta, ja niin rikoksia siirryttiin tekemään salassa. Vaikka pahanteko määrättiin laittomaksi, pahan-tekohalukkuus ei kadonnut mihinkään; pahoja aikeita ei siis saatu hallintaan, vaikka näkyvä rikollisuus väheni. Tämän ongelman ratkaisemiseksi ”joku fiksu ja taidokas mies”³⁸ keksi kuolemattoman jumalolennon, joka kykenee näkemään, kuulemaan ja huomaamaan paitsi kaikki teot, myös kaikki aikomukset³⁹.

Sisyfos ei ole ainutkertainen yhtäältä ateismissaan, toisaalta inhimillisen auktoriteetin motiivien epäilyssään. Platon esittelee *Valtiossa* Sokrateen suulla ”jalon petoksen” (kr. *gennaion pseudos*). ”Jalolla petoksella” Platon viittaa valheelliseen tarinaan, jota kerrotaan jotta kansa pysyisi tyytyväisenä. Petoksen tarkoitus on saada ihmiset uskomaan yhteiseen illuusioon, jotta järjestys säilyisi.

”Jalo petos” tulee dialogissa esiin vartijaluokan kasvatuksen yhteydessä: Sokrates kertoo Glaukonille ”välttämättömyyden sanelemasta valheesta” ja ”kauniista valheesta” jonka avulla kansalaiset saadaan uskomaan heidän syntyneen siihen yhteiskuntaluokkaan, jota he edustavat⁴⁰. Tämän valheellisen tarinan mukaan jumala on alun perin laittanut sieluihin kultaa, hopeaa, rautaa tai vaskea ja kunkin ihmisen yhteiskuntaluokka määritetty sen perusteella, mitä metallia hänen sielussaan on⁴¹. ”Jalon petoksen” ajatuksena on yhtäältä saada kansalaiset uskomaan, että he ovat syntyneet yhteiskunnalliseen osaansa; toisaalta tarkoitus on samalla saada heidät

unohtamaan, että heidät on kasvatettu luokkansa jäseniksi. Tarinan kertoja myös tietää, että ihmisen osa ei ole jumalallista alkuperää.

Sisyfos-fragmentissa jumalat sijoitetaan asumaan sinne, mistä ihmisissä toisaalta kauhistusta, toisaalta myös kiitollisuutta aiheuttavat sääilmiöt ovat peräisin – esimerkiksi ukkoset ja meteoriitit, joihin säkeen 35 ”tähtien säteilevä metallikimpale” ilmeisesti viittaa⁴². Taivas, jossa sijaitsee tähtinen taivaankansi, oli ihmisten mielissä paikoista pelottavin, ja siksi se oli jumalolennolle⁴³ luonteva asuinsija. Kun säkeessä 34 tähtitaivaan kerrotaan olevan isolla kirjoitetun Ajan luoma, tullaan jälleen yhdellä tavalla kiistäneeksi jumalten olemassaolo.⁴⁴

Ateismi ei ollut tuntematon ilmiö antiikin Kreikassa – esimerkiksi 200-luvulla eaa. Ateenassa vaikutti euhemerismiksi kutsuttu aatesuuntaus⁴⁵. 400-luvun lopun Ateenassa ateismi oli kuitenkin tulenarka asia. Jumalattomuus (kr. *asebeia*) oli rikos, josta saattoi seurata kuolemantuomio. Vuonna n. 432 Diopeitheen asetuksen nojalla oli tullut mahdolliseksi syyttää jumalattomuudesta sellaisia henkilöitä, jotka eivät kunnioittaneet jumalallisia asioita tai jotka opettivat taivaaseen liittyviä teorioita⁴⁶. Myös luonnonilmiöiden ateistisesta selittämisestä oli siten tullut syytteenalainen teko. Asetus oli tarkoitettu filosofi Anaksagorasta vastaan; on kuitenkin epävarmaa, joutuiko hän koskaan syytteesen.⁴⁷ *Asebeia*-syytteen kohteiksi joutuneiden luettelo – samoin kuin virallisen lain varsinainen sisältö – on kiistanalainen, mutta mahdollisesti tästä rikoksesta syytettiin esimerkiksi näytelmäkirjailija Aiskhylostä hänen näytelmänsä sisältöön liittyen, poliitikko Alkibiadesta hermien häpäisemisen ja Eleusiin mysteerien pilkkaamisen vuoksi sekä sofisti Protagorasta, jonka kirjoja erään tradition mukaan

”Ksenofon pyrkii siten esittämään Sokrateen arkkityypisen ateistin vastakohtana.”

myös poltettiin Agoralla⁴⁸. *Asebeia*-oikeudenkäynnit koskivat siten ajatuksen- ja sananvapautta.

Tunnetuin esimerkki *asebeia*-tuomiosta on Sokrates, joka tuomittiin kuolemaan. *Muistelmissa* Sokratesta puolustava ateenalainen historioitsija Ksenofon, jonka tarkoituksena on osoittaa Sokrates hurskaaksi mieheksi, käyttää *Sisyfos*-fragmenttia muistuttavia sanakäänteitä. Ksenofon kertoo Sokrateen sanoneen Aristodemokselle, että jumaluus on ”sellainen ja niin suuri, että se näkee samalla kertaa kaiken, kuulee kaiken, on läsnä kaikkialla ja pitää kaikista huolen.”⁴⁹ Tämän jälkeen hän lisää:

”Minusta tuntuu, että hän näin puhuen sai seuralaisensa karttamaan kaikkea epäpyhää, väärää ja häpeällistä, eikä vain silloin kun he olivat ihmisten seurassa vaan yksinäisydessäkin, koska he uskoivat, ettei mikään heidän tekonsa jäisi jumalilta huomaamatta.”⁵⁰

Ksenofonin Sokrateen kuvaus jumaluudesta vastaa sisällöllisesti, joskaan ei kielellisesti *Sisyfos*-fragmentissa esitettyä keksittyä jumaluutta. Ksenofon esittää Sokrateen hurskaana miehenä, vastakohtaisena satyyrinäytelmän jumalattomalle Sisyfokselle, joka väittää, että kaiken näkevä, kuuleva ja huomaava jumala on vain yhden miehen keksintöä. Ksenofon pyrkii siten esittämään Sokrateen arkkityypisen ateistin vastakohtana.⁵¹

Yhteenveto

Uskonnon alkuperä ja ateismi olivat arkoja ja kiistanalaisia aiheita 400-luvun lopun Ateenassa. Sokrates tuomittiin kuolemaan jumalattomuuden vuoksi 16 vuotta *Sisyfoksen* esittämisen jälkeen.

Sisyfos-fragmentti on ensimmäinen lähde, jossa uskonto esitetään ihmisten käytöksen kontrollointiin tar-

koitettuna keksintönä. Sen mukaan ihmiskunta ei ole jumalolennon luoma, vaan jumalolento on inhimillinen luomus. Tässä *Sisyfoksen* pääsanoma muistuttaa Platonin esittelemää ”jaloa petosta”: yhteistä illuusiota, jota tarvitaan järjestyksen säilyttämiseksi.

Sisyfoksessa on yhtymäkohtia sekä oman aikansa että myöhempien aikojen yhteiskuntasopimusteorioihin. Inhimillinen sivistys näyttyy kirjoituksessa sekä ihmisen eläimestä erottavana tekijänä että keinotekoisena luomuksena. Ihmisluonto esitetään eläimellisenä ja moraalil sopimuksenvaraisena: luonnontilassa hyvyydestä tai pahuudesta ei palkita eikä rangaista. Luonnontilassa ei ole oikeudenmukaisuutta eikä sääntöjä tunneta, vaan sitä palvellaan, joka on väkevin. Järjestyksettömässä luonnontilassa rehoittaa säännöttömyys, kurittomuus, julkeus, mieli- ja väkivalta. Nähdäkseni nämä kaikki yhdistyvät yhden termin, *hybriksen*, alle. *Hybriksen* on sivistyneessä yhteiskunnassa määrä päätyä oikeudenmukaisuuden orjaksi.

Sisyfoksessa esitetään ajatus, että petomainen ihmiskunta tarvitsi lakeja säätelemään käytöstään. Ensin järjestykseen yritettiin päästä säätämällä lait, jotka rankaisivat ihmisiä pahan tekemisestä. Laki kuitenkin saattoi ulottua vain näkyville paikoille, julkisiin tekoihin, eikä sillä onnistuttu vaikuttamaan ihmisten pahantekohalukkuuteen. Kun pahoja aikeita ei lain määräyksellä saatu poistumaan eikä ihmiskuntaa muuttamaan oikeudenmukaiseksi, keksittiin ottaa käyttöön kuolematon jumalolento. Inhimilliseen pahantekotaipumukseen puututtiin siis jumalallisen väliintulon voimin: ihmisten käytöksen kontrolloimiseksi keksittiin kaikennäkevä, kaikkeen pystyvä ja kaikkeen huomionsa kiinnittävä kuolematon jumalolento. Jumalhenki sijoitettiin asumaan sinne, missä ukkonen jylisee, salamat sinkoilevat ja mistä meteorit ja sadepisarat putoilevat.

Viitteet

- 1 Suomennokseni on tarkastanut FT, antiikin kielten ja kulttuurin yliopistonlehtori Timo Sironen Oulun yliopistosta.
- 2 Klassisella kaudella näytelmäkirjailija osallistui Dionysia-juhlan yhteydessä järjestettyyn draamakilpailuun kolmella tragedia- ja yhdellä satyyrinäytelmällä. Satyyrinäytelmien teemat otettiin mytologiasta ja niiden kuorot koostuivat satyyreista. Ainoa kokonaisena säilynyt satyyrinäytelmä, Euripideen *Kykelooppi* (*Kykelops*), jonka henkilönä esiintyy Odysseus, on 709 säkeen mittainen (Seaford 2003, 1361). Satyyrinäytelmät kertoivat usein rohkeasta varkaasta tai ovelasta pet oksesta, ja usein keskuhenkilöt olivat ovelia huijareita – esim. Autolykos ja Hermes (Sutton 1981, 38). Sisyyfoksen esitysvoudesta, ks. Ostwald 1986, 28; Kahn 1980, 97.
- 3 Sutton 1981, 37; Guthrie 1969, 243.
- 4 Esim. Sourvinou-Inwood 2003, 1414.
- 5 Sekstos Empeirikos oli 100-luvulla elänyt skeptikkofilosofi. *Adversus Mathematicos* ("Oppineita vastaan") on luultavasti kirjoitettu 100-luvun loppupuolella jaa. (Striker 2003, 1398).
- 6 Zimmermann 2002a, 852.
- 7 Ostwald 1986, 463.
- 8 Guthrie 1969, 69, n. 1.
- 9 Sutton 1981, 33; Guthrie 1969, 243. Euripides oli noin vuonna 485 eaa. syntynyt kuuluisa attikalainen tragediakirjailija, joka voitti elinaikanaan draamakilpailun ensimmäisen palkinnon neljästi ja kerran vielä kuolemansa jälkeenkin (Zimmermann 2002b, 280).
- 10 Esimerkiksi yhtäläisyyksistä Dihle (1977, 38) mainitsee "fysis-nomos-spekulaation".
- 11 Ostwald 1986, 281.
- 12 Dihle 1977, 32, 33, 34.
- 13 Guthrie 1969, 244.
- 14 Kahn 1997, 259. Kahn (sama, 249) esittää fragmentin kuvastavan myös kynnistä moraalinäkemystä.
- 15 "atakto [...] kai thèriodês"
- 16 Kahn 1997, 258.
- 17 Guthrie 1969, 61.
- 18 Guthrie 1969, 60, 61. Edistysuskoon liittyviä katkelmia löytyy ainakin Kritialta, Diodoros Sisilialaiselta, Euripideelta, Sofokleelta, Aiskhylokselta, Isokrateelta ja Moskhionilta (Guthrie 1969, 83). Guthrien (1969, 143) mukaan yhteiskuntasopimusteoria oli vastareaktio aiemmille näkemyksille inhimillisestä degeneraatiosta.
- 19 Guthrie 1969, 61.
- 20 *Aidôs* = "häveliäisyys", "kunnioitus", Liddell & Scott 1997, s. v. *aidôs*.
- 21 Näin oli Protogoraan kertoman luomismyytin mukaan käymässä siksi, että Epimetheus oli jakaessaan luoduille ominaisuuksia unohtanut ihmislajin ja varustanut ainoastaan eläimet tarvittavilla suojakeinoilla ja taidoilla. Prometheus järjesti ihmisille tulen ja kädentaidot, mutta nämä eivät vielä riittäneet yhteiselön onnistumiseen (Platon, *Protagoras* 320d–322a). Selviytyäkseen hengissä ihmiset alkoivat kokoontua yhteen, mutta yhteiselämään tarvittavien taitojen puuttessa alkoivat tehdä toisilleen vääryyttä:
- "Näin varustettuina ihmiset kuitenkin aluksi asuivat hajallaan eikä heillä ollut kaupunkeja. Eläimet myös tuhosivat heitä, kun he olivat kaikessa niitä heikompia, sillä vaikka heidän käsityötaitonsa riittikin ruoan hankkimiseen, niin se ei kuitenkaan riittänyt sodassa eläimiä vastaan. Heillähän ei vielä ollut valtiotaitoa, josta sotataito on yksi osa. Niinpä he pyrkivät kokoontumaan yhteen ja suojelemaan itseään rakentamalla kaupunkeja. Mutta ollessaan yhdessä he tekivät vääryyttä toisilleen, kun heillä ei ollut yhteiskunnallista taitoa, ja niin he jälleen alkoivat hajaanua ja joutuivat alttiiksi tuholle. Silloin Zeus peläten koko meidän lajimme tuhoutuvan lähetti Hermeen tuomaan ihmisille häpeän ja oikeuden tuntoa, jotta ne saisivat aikaan järjestystä ja ystävyydensiteitä kaupungeissa." (Platon, *Protagoras* 322b–c)
- 22 Kahn 1980, 93.
- 23 Guthrie 1969, 135; Kahn 1980, 93.
- 24 Guthrie 1969, 145.
- 25 *Fysis*-sanana sanakirjamerkitys on paitsi luonto, myös sisäsyntyinen, luonnollinen, kaikki mikä on syntyperäistä (Liddell & Scott 1997, s. v. *fysis*). *Nomos* taas tarkoittaa lakia ja kaikkea opittua, totunnaista, kaikkea mitä tehdään tavan vuoksi (Liddell & Scott 1997, s. v. *nomos*).
- 26 Kahn 1980, 107.
- 27 Platon, *Gorgias* 488b–e. Kallikleesta tarkemmin, ks. esim. Guthrie 1969, 101–107; 141.
- 28 Kahn 1980, 107. Toisaalta Guthrie (1969, 63) lukee Kritiaan *nomoksen* kannattajiin eli heihin, jotka pitävät lakia ja sääntöjä etupäässä positiivisena asiana – siis vastakohtana esimerkiksi Kallikleelle.
- 29 Liddell & Scott 1997, s. v. *tyrannos*.
- 30 O'Sullivan 2010, 6.
- 31 *Hybrikestä*, ks. esim. Fisher 1992; Cairns 1996; MacDowell 1976.
- 32 Guthrie 1969, 82.
- 33 Kahn 1997, 247.
- 34 On kiistanalaista, ymmärrettiinkö *hybriksellä* klassisessa Ateenassa pelkkää tekoa vai myös asennetta. *Hybris* on teko joka vaatii aina uhrin (Fisher 1992). *Hybris* on myös asenne ja mielentila (MacDowell 1976; Cairns 1996). *Hybristä* vastaan oli 300-luvulla eaa. myös erityinen laki, *graphê hybreôs* (ks. Demosthenes 21.47).
- 35 Myös Hesiodoksella *dikê* ja *hybris* ovat toistensa vastakohtat, ks. esim. Hesiodos, *Tjöt ja päivät* 180–201.
- 36 Platon, *Protagoras* 322c–d.
- 37 Kahn 1997, 259.
- 38 Olen suomentanut sanan *sofos* sanalla "taitava". Vaikka yleisemmin tunnettu suomennos lienee "viisas", *sofos* tarkoittaa yhtä lailla myös taitavaa ja taidokasta.
- 39 Särkeessä 40 kerrotaan, että "laittomuus" (*anomia*) tukahdutettiin "määräysten" (*tois nomois*) avulla. *Tois nomois* on monikon dativi substantiivista *nomos*, joka olisi mahdollista kääntää myös mm. "laiksi" tai "käskyksi". Suomennoksella "määräykset" olen halunnut korostaa sitä, että uskonnon keksimisen takana oli inhimillinen juoni. Myös Guthrie (1969, 243) on kääntänyt *nomoksen* tässä sanalla *ordinances*. Toisaalta Kahnin (1997, 248) englanninno samalle säkeelle kuuluu "[...] extinguished lawlessness by means of law". Särkeen 40 voisikin suomentaa myös esimerkiksi "tukahdutti laittomuuden lainsäädännön keinoin".
- 40 Platon, *Valtio* 414b–c.
- 41 Sama, 414e–15c.
- 42 Toinen mahdollinen luentatapa on *hêliû*, "aurion", ei *asteros*, "tähten", ja Kahn (1997, 248) onkin englannintanut saman kohdan "the brilliant mass of the sun" eli "aurion säteilevä massa". Omassa suomennoksessani olen seurannut Guthrien (1969, 244) tulkintaa säteilevästä tähdestä meteoriittina.
- 43 Särkeessä 16 käytetään ilmausta *to theion*, jonka olen kääntänyt "jumalolenoksi". Toinen mahdollinen suomennos olisi "jumaluus" (ks. Liddell & Scott 1997, s. v. *theion*). Kun tekstissä on käytetty

sanaa *theos* olen suomentanut sen ”jumalaksi”, kun taas sanan *daimôn* paras vastine on nähdäkseeni ”jumalhenki”. Olen tulkinnut säkeen 19 Guthrien (1969, 243) ja Kahnin (1997, 247) tapaan ”joka kiinnittää huomionsa kaikkeen ja on jumalallinen luontojaan”, *te tauta* sijasta olen siis lukenut *ta panta*. Mielestäni tässä yhteydessä ”kaikkeen” huomionsa kiinnittävä jumalolento on uskottavampi ja järkevempi kuin ”näihin asioihin” huomionsa kiinnittävä jumaluus.

44 Sisyfos ei ollut aikansa ainoa näytelmä, jossa luonnonilmiöt selitettiin ateistisesti, vaan esimerkiksi Aristofaneen komediassa *Pilvet* tarjotaan luonnonilmiöille ateistinen selitys (Kahn 1997, 250).

45 ”Euhemeristisellä” viitataan yleensä uskonnon mytologiseen tulkintaan, jossa jumalten katsotaan olleen alun perin tämänpuoleisessa vaikuttaneita sankareita ja kuninkaita. Tulkinta jumalten maallisesta alkuperästä oli sopusoinnussa kreikkalaisen epiikan ja lyriisen runouden kanssa, sillä näissä kirjallisuudenlajeissa jumalia ja suurmiehiä ei ollut tapana erottaa toisistaan kovin tarkasti. Euhemerismin kantaisä, Euhemeros, oli aktiivinen kenties 280-luvulla eaa. Hän kirjoitti matkakertomuksen Pankhaian saaresta, jolle oli pystytetty Uranuksen, Kronoksen ja Zeuksen teoista kertova monumentti. Euhemeros päätteli, että nämä jumalina palvotut miehet olivatkin alun perin olleet kuninkaita, joita kiittoliset ihmiset olivat sittemmin alkaneet palvoa. Euhemeroksen motiiveiksi väittää näin on arveltu yhtäältä Euhemeroksen aikana ajankohtaisten hallitsijakulttien oikeuttamisen tarvetta, toisaalta ateismin rationalisointia (Rose & Jennings 2003, 567).

46 Plutarkhos, *Pericles* 32.

47 Ostwald 1986, 532.

48 Sama, 529–535. Protagoraasta, ks. Diogenes Laertios 9.52, 54, 55.

49 Ksenofon, *Muistelmia* 1.4.18.

50 Sama, 1.4.19.

51 Tämän artikkelin puitteissa ei ole mahdollista analysoida ja vertailla syvällisemmin yhtäläisyyksiä Ksenofonin Sokraateen ja Kritiaan/Euripideen Sisyfosken välillä. Aihe vaatii oman tutkimuksensa, ja palaan siihen myöhemmin.

Kirjallisuus

- ΣΙΣΥΦΟΣ ΣΑΤΥΡΙΚΟΣ. Fragmentti 88 B 25. Teoksessa *Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und deutsch*. Zweiter Band. Dritte Auflage. Toim. Hermann Diels. Weidmannsche Buchhandlung, Berlin 1912.
- Cairns, Douglas L., Hybris, Dishonour, and Thinking Big. *Journal of Hellenic Studies*. Vol. 115, 1996, 1–32.
- Demosthenes, *Against Meidias*. Teoksessa *Demosthenes. III. Against Meidias, Androktion, Aristocrates, Timocrates, Aristogeiton*. Käänt. J. H. Vince. Loeb Classical Library. Harvard University Press & William Heinemann Ltd, London 1978.
- Dihle, Albrecht, Das Satyrspiel ”Sisyfos”. *Hermes*. Vol. 105, 1977, 28–42.
- Diogenes Laertios. *Diogenes Laertius in Two Volumes. II. Lives of Eminent Philosophers*. Käänt. R. D. Hicks. Loeb Classical Library. Harvard University Press & William Heinemann Ltd, London 1979.
- Fisher, N. R. E., *A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*. Aris & Phillips, Warminster 1992.
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy. Volume III. The Fifth-Century Enlightenment*. Cambridge University Press, Cambridge 1969.
- Hesiodos, *Työt ja päivät*. Suom. Paavo Castrén. Tammi, Helsinki 2004.
- Kahn, Charles H., The Origins of Social Contract Theory. Teoksessa *The Sophists and Their Legacy. Proceedings of the Fourth International Colloquium on Ancient Philosophy Held in Cooperation with Projektgruppe Altertumswissenschaften der Thyssen Stiftung at Bad Homburg, 29th August – 1st September 1979*. Toim. G. B. Kerferd. Hermes Einzelschriften 44. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1980.
- Kahn, Charles H., Greek Religion and Philosophy in the Sisyphus Fragment. *Phronesis*. Vol. 42, No. 3, 1997, 247–262.
- Ksenofon, *Muistelmia*. Teoksessa *Sokrates. Muistelmia. Pidot. Sokraateen puolustuspuhe*. Suom. Pentti Saarikoski. Otava, Helsinki 1985.
- Liddell, H. G. & Scott, R., *A Lexicon*. Lyhenetty versio teoksesta Liddell & Scott, *Greek-English Lexicon*. Oxford University Press, Oxford 1997.
- MacDowell, Douglas M., ’Hybris’ in Athens. *Greece & Rome* Vol. 23, No. 1, 1976, 14–31.
- O’Sullivan, Patrick, Use Your Illusion. ’Critias’ on Religion Reconsidered. *ASCS* 31 (2010) Proceedings: classics. uwa.edu.au/ascs31. Verkossa: http://www.uwa.edu.au/__data/assets/pdf_file/0006/1590495/Use-your-illusion-Critias-on-religion-reconsidered.pdf (luettu 20.3.2013).
- Ostwald, Martin, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law. Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*. University of California Press, Berkeley 1986.
- Platon, *Gorgias. Teokset, osa II*. Suom. Pentti Saarikoski. Nidotun laitoksen toinen painos. Otava, Helsinki 1999.
- Platon, *Protagoras. Teokset, osa I*. Suom. Kaarle Hirvonen. Otava, Helsinki 1977.
- Platon, *Valtio. Teokset, osa IV*. Suom. Marja Itkonen-Kaila. Otava, Helsinki 1981.
- Plutarkhos, *Pericles. Plutarch’s Lives in Ten Volumes. III. Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*. Käänt. Bernadotte Perrin. Loeb Classical Library. Harvard University Press & William Heinemann Ltd, London 1967.
- Rose, Herbert Jennings & Hornblower, Simon, Euhemeros. Teoksessa *Oxford Classical Dictionary*. Kolmas, korjattu painos. Toim. Simon Hornblower & Antony Spawforth. Oxford University Press, Oxford 2003.
- Seaford, Richard A. S., Satyrical Drama. Teoksessa *Oxford Classical Dictionary*. Kolmas, korjattu painos. Toim. Simon Hornblower & Antony Spawforth. Oxford University Press, Oxford 2003.
- Sourvinou-Inwood, Christiane, Sisyphus. Teoksessa *Oxford Classical Dictionary*. Kolmas, korjattu painos. Toim. Simon Hornblower & Antony Spawforth. Oxford University Press, Oxford 2003.
- Striker, Gisela, Sextus Empiricus. Teoksessa *Oxford Classical Dictionary*. Kolmas, korjattu painos. Toim. Simon Hornblower & Antony Spawforth. Oxford University Press, Oxford 2003.
- Sutton, Dana, Critias and Atheism. *The Classical Quarterly*. Vol. XXXI, No. 1, 1981, 33–38.
- Zimmermann, Bernhard, Kritias. Teoksessa *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Toim. Hubert Cancik & Helmuth Schneider. (Iul–Lee). Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2002 (2002a).
- Zimmermann, Bernhard, Euripides. Teoksessa *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Toim. Hubert Cancik & Helmuth Schneider. (Epo–Gro). Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2002 (2002b).